

19. Плавич В.П. Сучасна концепція праворозуміння та його моделі. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2005. Вип. 27. С. 3–12.
20. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики: Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича – головному редакторові журналу «Право України», доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександрю Святоцькому. Право України. 2010. № 4. С. 4–10.
21. Рабінович П. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 4 (79). С. 14–24.
22. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. К.: Алерта, 2014. 524 с.
23. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
24. Шелестов К.О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 21 с.

УДК 336.77:94(470)»18»

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ У СИСТЕМІ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЕПОХИ СТОЛИПІНСЬКИХ РЕФОРМ (1906–1916 РР.)

AGRICULTURAL LOAN IN THE SYSTEM OF IMMIGRATION LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE STOLYPIN REFORMS PERIOD (1907–1916 YEARS)

Селіхов Д.А., к.ю.н.,
доцент кафедри правових дисциплін
Криворізький факультет
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті розкрито зміст сільськогосподарського кредиту в роки століпінської аграрної реформи, проаналізовано його умови як на початкових стадіях її здійснення, такі напередодні Першої світової війни, у зв'язку із початком якої програма фінансування аграрних мігрантів у колонізаційних регіонах Зауралля була згорнута. Охарактеризовано суттєву відмінність розміру кредиту переселенців у різних регіонах імперії, показано його основні форми (грошовий і натуральний). Під останнім мається на увазі видача у рахунок передбаченого відповідним законом розміру позики різних сільськогосподарських знарядь праці, машин і механізмів, а також борошна або зерна для посіву тих чи інших злаків. На основі статистики, яка дає можливість уявити розміри переселенського руху малоземельних і безземельних селян із центральних губерній європейської частини імперії на її східні окраїни, сформувано висновок про вплив чисельності мігрантів на зміст переселенського законодавства щодо кредитування новоселів.

Ключові слова: переселенське управління, сільськогосподарський кредит, аграрні мігранти, століпінська реформа.

В статье раскрыто содержание сельскохозяйственного кредита в годы столыпинской аграрной реформы, проанализированы его условия как на начальных стадиях ее осуществления, так и накануне Первой мировой войны, в связи с началом которой программа финансирования аграрных мигрантов в колонизационных регионах Зауралья была свернута. Охарактеризовано существенное отличие размера кредита переселенцев в разных регионах империи, показано его основные формы (денежный и натуральный). Под последним имеется в виду выдача в счет предусмотренного соответствующим законом размера ссуд разных сельскохозяйственных орудий труда, машин и механизмов, а также муки или зерна для посева тех или иных злаков. Правительственная пропаганда крестьянских переселений в годы столыпинской аграрной реформы, подкрепленная соответствующими законодательными актами относительно финансовой помощи переселенцам в пути и, особенно, в процессе хозяйственного обустройства на новом месте, существенным образом влияли на масштабы аграрных миграций из европейской части на восточные окраины Российской империи.

Ключевые слова: переселенческое управление, сельскохозяйственный кредит, аграрные мигранты, столыпинская реформа.

The article highlights the content of the agricultural loan during the Stolypin agrarian reform years, its conditions both at the initial stages of its implementation and on the eve of the First World War, in connection with the beginning of which the program of financing of agrarian migrants in the colonization regions of the Trans-Ural region was collapsed, were analyzed. A substantial difference in the size of the immigrants' loan in different regions of the empire was characterized, and its basic forms, such as monetary and natural, are shown. The latter refers to the issue, at the expense of the relevant law, of the amount of loans for various agricultural implements of labour, machines and mechanisms, as well as flour or grain for the sowing of these or other cereals. Government propaganda of peasant migrations during the Stolypin agrarian reform years, supported by the relevant Legislative Acts on financial assistance to migrants on the way and, especially, during the process of economic development at a new location, had a significant effect on the scale of agrarian migration from the European part to the eastern outskirts of the Russian Empire. The direct relationship between the intensity of the immigration movement in Tsarist Russia of the beginning of the 20th century and the size of public loans for the settlement of migrants in colonial districts became especially noticeable after the issuance of the law from July 5, 1912, according to which the government almost doubled the size of the loan on the economic recovery. This made it possible in the following year, 1913, to increase the number of immigrants, which fully corresponded to the program of Prime Minister P.M. Stolypin to "calm down" the village in the central regions of the country by removing from it the most radically adjusted people against the existing order of smallholders and landless peasants. Thus, on the basis of statistics, which gives an opportunity to analyze the dimensions of the resettlement movement of smallholders and landless peasants from the central provinces of the European part of the empire to its eastern outskirts, the conclusion was drawn about the impact of the number of immigrants on the maintenance of immigration legislation in relation to lending to new immigrants. Taking into account that resettlement loans were interest-free, there is every reason to consider this form of agricultural loan very profitable for small commodity producers. Another thing is that such loans were not all those who needed them. The mechanism of their obtaining was also very uncomfortable, because the amount of the appropriate loan was issued not at one time, but in parts, which is also discussed in this publication.

Key words: immigrants' management, agricultural loan, agrarian immigrants, Stolypin reform.

Постановка проблеми. Навіть побіжне знайомство з аграрним сектором економіки Російської імперії початку ХХ ст. показує і доводить факт надзвичайно широкого розповсюдження найрізноманітніших форм сільськогосподарського за своїм змістом кредиту, чого, на жаль, немає в теренах сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сільськогосподарський кредит як соціально-економічне явище царської Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. в історичній літературі висвітлювався багатьма авторами. Вирізняються своїм глибоким змістом праці таких російських авторів, як А.П. Корелін [1], Н.А. Проскуракова [2] та Ю.Л. Райський [3]. У сучасній українській історіографії теж опубліковано немало відповідних праць, у яких розкрито особливості як банківського (довгострокового), так і кооперативного (короткострокового) сільськогосподарського кредиту (О.М. Краснікова [4], І.Е. Новікова [5], Н.Р. Темірова [6], М.Ю. Кобікова [7], А.О. Пантелеймоненко [8] та ряд інших). Проте в усіх вищезгаданих працях проаналізовано виключно економічні аспекти сільськогосподарського кредиту, тоді як характеристику відповідного законодавства знаходимо лише у фахових публікаціях таких істориків держави і права, як О.М. Головкин [9] та В.С. Кириченко [10]. Не ставили собі за мету з'ясування історико-правових аспектів сільськогосподарського кредиту і ті представники давньої та сучасної німецької і англо-американської історіографії, які опублікували низку досліджень із проблем аграрної історії Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме: С. Дітс [11], Д. Пеллат [12], Ф.В. Вдіско [13] та ін.

Мета дослідження – дати організаційно-правову характеристику змісту, умов та особливостей сільськогосподарського кредиту, передбаченого переселенським законодавством Російської імперії того історичного відрізка часу, який став відомим як період столипінської аграрної реформи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Є усі підстави вважати доведеним фактом те, що після відомих соціальних потрясінь 1905 р. переселенська політика царського уряду зазнала кардинальних змін. Замість всіляких обмежень аграрних міграцій, характерних для другої половини ХІХ і початку ХХ ст., з 1906 р. центральна влада, спираючись на закон від 06 червня 1904 р. [14; 15], стала всіляко підтримувати і заохочувати переселення малоземельних і безземельних селян із центральних губерній європейської частини імперії на її східні окраїни, переважно до Сибіру, Далекого Сходу і степових областей Казахстану. Згідно з дослідженнями ряду сучасних істориків серед переселенців 1906–1913 рр. українські селяни складали близько 40% усіх мігрантів, тобто 1,2 млн із 2,8 млн [16, с. 69]. Отже, сільськогосподарський кредит, передбачений відповідним переселенським законодавством, стосувався переважно вихідців із губернії Наддніпрянської України. Вищезгадані правила про переселення від 06 червня 1904 р. наприкінці 1904 і на початку 1905 рр. практично не застосовувалися через події, пов'язані з російсько-японською війною 1904–1905 рр. Лише після її завершення під впливом революції уряд спочатку прем'єра С.Ю. Вітте, а з квітня 1906 р. – П.А. Столипіна, взявся за реалізацію тих законодавчих актів, які були підготовлені ще Особливою нарадою про потреби сільськогосподарської промисловості у 1902–1904 рр., доповнюючи і певним чином змінюючи чи уточнюючи відповідні норми тогочасного права. 10 березня 1906 р. був уточнений і дещо змінений, зокрема, той же закон від 06 червня 1904 р. Є усі підстави погодитися із зауваженням В.А. Степиніна, який заперечував [17, с. 164] твердження свого попередника П.Н. Єфремова, немов би зміни, внесені Державною Радою 26 квітня 1906 р. до згаданого правового акта, є, «по-суті, новим законом, який скасовував закон від 10 червня 1904 р.» [18, с. 64].

Якщо говорити про переселенський кредит, то закон від 06 березня 1906 р. [19, с. 6] слово у слово повторював те, що було прописано у правовому акті від 6 червня 1904 р. Інша справа – закон від 26 квітня 1906 р., коли прем'єр-міністром став П.А. Столипін. Вже сама його назва («Про скасування зміни законодавчих актів з переселенського питання, які не узгоджуються із Тимчасовими правилами про добровільне переселення 06 червня 1904 р.») свідчить про новий курс у переселенській політиці самодержавства.

На відміну від закону 06 червня 1904 р., правовий акт від 26 квітня 1906 р. скасовував 33 попередні норми різноманітних законів, які тією чи іншою мірою обмежували можливості аграрних міграцій у межах Російської імперії. Одночасно із цим законом 11 серпня 1907 р. була продовжена дія попередніх законодавчих актів щодо кредитів новоселам [20]. Більше того, законом від 11 серпня 1907 р. було передбачено виділення додаткових 1 250 тис. крб до вже існуючого у 1907 р. кредиту на облаштування новоселів Приморської області [21]. Нові правила було опубліковано і щодо переселенських кредитів, які стали своєрідним додатком до закону від 06 червня 1904 р. Вони склалися з п'яти розділів, у яких знайшли своє відображення 194 відповідних правових норм [22]. У першому розділі йшлося про загальні правила кредитування переселенців. Так, у ст. 31 згадувалися три можливі напрями допомоги новоселам: 1) т. зв. «шляхові» позички (допомога переселенцям у дорозі до нового місця оселення); 2) позики на господарське облаштування і 3) безкоштовне забезпечення лісоматеріалами для будівництва житла. Згідно з цими правилами позики слід було надавати не порівну усім селянським родинам, а лише «у розмірі дійсних потреб», що, звичайно, давало широкі можливості чиновникам зловживати своїм службовим становищем. Відповідно до ст. 35 за кредитами, виданими аграрним мігрантом, жодних відсотків не нараховувалося.

Другий розділ унормовував порядок видачі «шляхових» позик чиновниками з особливих доручень Переселенського управління, яке адміністративно підпорядковувалося Головному управлінню землевпорядкування і землеробства. На ці позики мали право лише ті родини, які переселялися з дозволу місцевої адміністрації, а їх розмір не повинен був перевищувати 50 крб. Лише тим мігрантам, які обирали місцем свого поселення територію Приамурського генерал-губернаторства, можна було видавати до 100 крб «із зарахуванням коштів до складу кредиту на господарське облаштування» (ст. 37). Про всі видані «шляхові» позички відповідні посадові особи повинні були кожні півроку повідомляти казенній палаті тієї місцевості, куди йшли переселенці. Якщо ж позики було видано ходокам, які їхали з метою попереднього знайомства із запропонованою земельною ділянкою, то відповідна інформація спрямовувалася губернатору тієї місцевості, звідки ходок вийшов. У будь-якому разі видана позика зараховувалася боргом державному казначейству із вимогою «своєчасного повернення останньої» (ст. 41).

Третій розділ «Тимчасових правил про допомогу і кредити» від уряду переселенцям регулював порядок їх видачі на господарське облаштування переселенців. Згідно зі ст. 42 цього акта право на позичку від уряду переселенці мали лише протягом трьох років, а їх розмір визначався сумою до 200 крб у Приморській і Амурській областях і 160 крб в усіх інших регіонах імперії. Рішення про видачу такого виду сільськогосподарського кредиту ухвалювали повітові з'їзди селянських начальників або інші аналогічні їм державні установи. Важливою, як показала згодом практика видачі позичок, була норма закону (ст. 46), яка давала право видавати дозволи на кредит не усїєї передбаченої суми, а частин із метою, як вказано у вищезгаданій статті, «доцільного використання переселенцями раніше одержаних коштів». За наявності, умовно кажучи, форс-мажорних обставин позика могла бути

видана «у посиленому розмірі». Але для цього слід було звертатися вже не до повітової, а до губернської (обласної) адміністрації, яка погоджувалася або, навпаки, відмовляла у видачі позики у більшому, ніж це передбачено відповідальними правилами, розмірі.

Четвертий розділ «правил» було присвячено регулюванню порядку видачі дозволів на безкоштовне користування лісоматеріалами для будівництва житла та інших господарських приміщень. Зважаючи на відсутність у цьому процесі належних ознак кредитування, автор вважає можливим виключити його з тексту про сільськогосподарські кредити.

П'ятий розділ визначав порядок повернення позик. Цей процес мав починатися лише після того, як минуть перші п'ять років. У наступні десять років переселенець повинен був повернути одержані кошти. За наявності поважних причин термін повернення кредиту міг бути продовжений згідно з відповідною ухвалою губернського (обласного) начальства ще на 10 років. Якщо позичка була видана ходокові, то її слід було повернути через рік після отримання останньої. За умови переселення без дозволу місцевої адміністрації ця категорія аграрних мігрантів право на отримання пільгових кредитів не мала (ст. 190).

Обіцянка законодавця доступних і вигідних сільськогосподарських кредитів т. зв. «законним» переселенцям суттєво вплинула на зростання чисельності мігрантів. Так якщо у 1906 р. статистики Переселенського управління зафіксували 139 064 мігранти, то у 1908 р. – 664 777; 1909 р. – 679 313. Починаючи з 1910 р. кількість переселенців стала різко скорочуватися, адже за цей рік у губернії і області Зауралля прибуло лише 313 165 осіб [23, с. 13–41]. Ще менше їх виявилось у 1911 р. – 189 791 особа [24, с. 12–40], що примусило урядові кола переглянути розмір сільськогосподарських кредитів новоселам у бік їх збільшення. 05 липня 1912 р. з'явився на світ ухвалений Державною Думою і затверджений імператором закон «Про зміни правил видачі позик на господарське облаштування переселенців» [25]. Якщо у попередньому законі позики переселенцям могли видаватися лише протягом перших трьох років після відповідної зміни місця проживання, то відтепер головноуправляючому землевпорядкуванням і землеробством «дозволялося» у виключних випадках видавати їх і «після трьох років із часу переселення». Важливою для аграрних мігрантів нормою закону (ст. 2) було положення про зміну кожні три роки розміру позик «залежно від складності господарського облаштування або особливої державної необхідності якнайшвидшого заселення відповідної місцевості». Та чи не найпомітніші зміни чекали на тих, хто потребував кредиту на домообладання. У примітках до вищезгаданої статті вказувалося на розмір такого виду кредитів у Приморській і Амурській областях і на острові Сахалін – 400 крб. В іншій статті (№ 3) законодавець вказував, що у районах тайги Забайкальської області теж могли бути видані кредити, розмір яких становив ті ж самі 400 крб, тоді як в інших місцевостях Зауралля – не більше 250 крб на одне господарство. Не останню роль в інтенсифікації переселенського руху малоземельних селян центральних губерній європейської частини імперії мала і ст. 4, де йшлося про наявність державного інтересу. Якщо таке мало місце у тому чи іншому регіоні, то частина позики на домообладання, але не більше її половини, могла бути оформлена як безповоротна допомога. У разі, коли мігрант приписувався до селища старожилих, він міг розраховувати лише на половину передбаченої законом позики. Зовсім новою нормою закону було положення ст. 7, яка давала право на одержання кредиту й у разі, коли переселення здійснювалося на відстань не більше 30 верст від місця виходу. Такі новосели теж могли розраховувати на позику у половинному розмірі. Порядок видачі позик у цьому законі особливих змін не зазнав. Як і раніше, першу половину

належного кредиту мігрант отримував після переселення, тоді як іншу частину – після підтвердження посадових осіб, які видали позичку, що попередні кошти були витрачені «на господарське облаштування». Дозвіл на додаткові кредити міг бути наданий губернською чи обласною установою за наявності відповідного подання повітового з'їзду селянських начальників або посадовими особами, які виконували подібні функції. На відміну від попереднього законодавчого акта, ст. 14 закону про переселенські кредити від 05 липня 1912 р. передбачала можливість видачі аграрним мігрантам землеробських знарядь праці, а також продовольчого зерна в рахунок належного новоселам кредиту. Станом на 1916 р. у системі Переселенського управління функціонували 131 сільськогосподарський склад. Найбільше їх було у Томській губернії (35), тоді як на території Уральської області і на Сахаліні – лише по одному. В рахунок кредитів на домообладання переселенцям у 1916 р. було видано різних товарів на суму 7 208 722 крб. Із цієї суми новоселами було сплачено 3 021 000 крб, тоді як зараховано у якості їх боргу перед казначейством 4 187 722 крб [26, арк. 10, 14]. Значними були борги переселенців і за одержане у рахунок кредитів продовольство. Лише за чотирима регіонами Сибіру і Казахстану (Томська і Тобольська губернії та Акмолінська і Тургайська області) у 1913 р. відповідний борг склав 4 139 358 крб [27, арк. 21]. Цей вид кредиту відзначався тим, що він стягувався не грошима, а натурою. Та якщо кредит у грошовій формі був безвідсотковим, то продовольчий кредит стягувався із десятифунтовою надбавкою на кожен пуд отриманого зерна.

Загалом є усі підстави констатувати, що ухвалені Державною Думою у 1907–1912 рр. т. зв. переселенські закони давали аграрним мігрантам можливість отримати від держави матеріальну допомогу на досить вигідних для них умовах. Проблема ж полягала у тому, що на практиці доступ до цих кредитів був досить складним. Так, група переселенців 17 квітня 1910 р. подала відповідну скаргу на адресу начальника Переселенського управління, у якій повідомлялося: «Ми, селяни-переселенці Київської губернії, а нині прописані до громади села Кузнецове Іманського повіту Приморської області, змушені звернутися до Вас із проханням... Доля закинула нас у пустелю – Уссурійський край. Начальство обіцяло нам позику у 300 крб, але отримати її коштує величезних труднощів і грошей. Позику одержують лише ті, хто її бажає у вигляді хліба, борошном, крупною, сіллю і тому подібними продуктами, лише не грошима. Ті, хто одержав позики продуктами, негайно везуть їх на базар і там продають за копійки тим же самим фірмам, які поставляють товар на склади Переселенського управління. Бажаючи отримати позику грошима, ми звернулися 19 листопада 1909 р. із проханням до завідувача розселенням переселенців Іманського району. Заяву прийняли, але по гроші наказали з'явитися 20 січня. 20 січня ми одержали наказ з'явитися наприкінці лютого або на початку березня. Ми з'явилися 28 лютого, але завідувач сказав: «Приходьте завтра», тобто 1 березня, але 1 березня завідувача на своєму місці не було; 2 березня нас записали у чергу, яку ми чекали до 5 березня. Проте 5 березня порядок видачі позик було змінено. Нам сказали, що вони будуть видаватися безпосередньо на території переселенських ділянок... На підставі вищесказаного просимо Вас спитати кого слід, чи довго знущатимуться з нас ті, кому доручено нас облаштувати?» [28, арк. 27]. Цей лист переселенців, який можна вважати типовим, розкриває не прикрашені чиновниками, а справжні обставини, пов'язані з реалізацією законодавчих актів 1907–1916 рр. щодо забезпечення переселенців життєво необхідними для них кредитами. У тому ж Приморському переселенському районі із 532 селянських родин, основна маса яких була вихідцями з України, позику на домообладання одержали лише 428 родин (80,4%), але 400 крб

(як того передбачав закон) одержало лише 5 родин, що становило 1,2% [29, арк. 15]. Якщо брати до уваги лише загальні показники, які характеризують державне фінансування переселенської справи у 1906–1917 рр., то очевидним є зростання за цей час відповідних витрат у 4–5 разів (з 4,9 млн крб у 1906 р. до 29,3 млн у 1914 р.). Проте основна частина бюджетних коштів до мігрантів не доходила, про що свідчить такий показник: за 1906–1913 рр. позики на домообзаведення склали 62 052 тис. крб, або 37,4% від загальної суми коштів, що виділялися на ведення переселенської справи. Т. зв. «шляхові» позички взагалі були мізерними – 1 378 тис. або 0,8% [30, с. 4–5]. Не одержавши обіцяних кредитів, сотні тисяч переселенців змушені були повертатися на батьківщину остаточно розореними. Не випадковим, очевидно, було те, що питома вага зворотних переселенців була майже однаковою за час (1896–1904 рр.), коли кредити були мізерними (20,8%), і у 1913 р. (18,8%), тобто після реалізації закону від 05 липня 1912 р. [31, с. 452–453]. «Повернулися туди, – писала у 1912 р. одна з опозиційних газет, – де не тільки у більшості не залишилося і землі для курчати, але не залишилося ні кола, ні двора» [32, с. 8].

Висновки. Завершуючи характеристику змісту законодавства Російської імперії про особливості переселен-

ських кредитів як певного виду кредитування сільськогосподарських товаровиробників у процесі аграрних міграцій 1906–1916 рр., констатуємо їх прогресивне значення для економічного розвитку країни. Немає жодних сумнівів, що саме наближення вибуху соціального незадоволення існуючими у країні порядками основної маси т. зв. непривілейованих станів змусило тогочасні урядові кола вдатися до вслякого заохочення виселення із центральних губерній європейської частини імперії на її східні окраїни якомога більшої частини малоземельних і безземельних селян. Політика стимулювання переселенських рухів у країні продовжувалася до початку Першої світової війни, коли організоване переселення з відомих причин практично було припинене. Про пильний контроль влади за тими чи іншими масштабами переселенських рухів у регіони Зауралля свідчить той же закон від 05 липня 1912 р., коли в умовах спаду міграційних процесів у 1910–1911 рр. кредити на домообзаведення та інші витрати Переселенського управління були різко збільшені. Інша справа, що отримати позики виявилось досить складно, адже закон дозволяв переселенським чиновникам на свій розсуд видавати ту чи іншу суму кредиту або зовсім її не видавати під різними, у т. ч. і не передбаченими відповідними нормами права, приводами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. / под ред. В.И. Бовыкина (отв. ред.); Акад. Наук СССР. Инст. Истории СССР. М.: Наука, 1988. 262 с.
2. Проскуракова Н.А. Земельный кредит и буржуазно-аграрная эволюция России в конце XIX – начале XX веков: автореф. дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. М., 1993. 39 с.
3. Райский Ю.Л. О некоторых особенностях развития поземельного кредита в различных частях Европейской России в 80–90-х гг. XIX в. Научные труды КГПИ. Т. 188. Курск, 1978. С. 103–125.
4. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.). Український історичний журнал. 1996. № 6. С. 64–68.
5. Новікова І.В. Роль банків у фінансованому регулюванні земельних відносин на рубежі XIX – XX ст. Банківська справа. 2007. № 5. С. 74–82.
6. Темірова Н.Р. Поширення застави поміщицької землі в українських губерніях в 1861–1917 рр. Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. 2002. Вип. 2. С. 124–136.
7. Кобікова М.Ю. Роль кредитних спілок у фінансуванні господарств непривілейованих станів аграрного сектору економіки Полтавщини (друга пол. XIX – поч. XX ст.). Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. Економічні науки. Харків, 2009. Вип. 92. С. 117–124.
8. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: монографія. Полтава: РВР ПУСКУ, 2008. 347 с.
9. Голово О.М. Правове регулювання діяльності відділень Державного селянського поземельного банку у кінці XIX – на початку XX ст. Науковий вісник Юридичної академії МВС України. 2004. № 4. С. 87–93.
10. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Х.: Контраст, 2010. 688 с.
11. Ditzel C. von: Stolypinsche Agrarreform und Feldgemeinschaft / Dr. Constantine von Ditzel. Leipzig, Berlin: B G Teubner, 1920. VIII, 189 s.
12. Pallot J. Lend Reform in Russia, 1906–1917: Peasant's Responses to Stolypin's Project of Ural Transformation. London: Oxford, 1999. 212 p.
13. Wicisco F.W. Reforming Rural Russia State, Local Society, and National Politics. 1855–1914. Princeton: Princeton University Press, 1990. 347 p.
14. Высочайше утвержденные временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXIV. 1904. № 24701.
15. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. Об изменении существующей постановки переселенческого дела, утвердившее «Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев». Собрание узаконений и распоряжений правительства, изданных при Правительствующем Сенате Российской империи. 1904. № 131.
16. Якименко М. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906–1913 рр.): монографія. Полтава: РВВ ПДАА, 2009. 148 с.
17. Степанин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века. История СССР. 1960. № 5. С. 161–164.
18. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. М.: Госиздат, 1941. 147 с.
19. Правила о переселении на казенные земли. Временные правила о переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев. Журнал Полтавского губернского присутствия. № 3. За март 1910 г. Полтава: Электрич. типо-литограф. Д. Подземского, 1910. С. 3–7.
20. Высочайше утвержденное положение Совета Министров «О продлении действия Временных Правил 15 июня 1902 года о выдаче ссуд на общепользные надобности переселенцев». Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXVII. 1907. № 29506.
21. Высочайше утвержденное положение Совета Министров «О мерах к устройству в Приморской области переселенцев 1907 года». Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXVII. 1907. № 29508.
22. Временные правила о пособиях и ссудах от правительства переселяющимся. Журнал Полтавского губернского присутствия. № 3. За март 1910 г. Полтава: Электрич. типо-литограф. Д. Подземского, 1910. С. 8–13.
23. Турчанинов Н.В. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно). СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. 43 с.
24. Турчанинов Н.В., Домрачев А. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг. Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1916. 42 с.
25. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об изменении правил о выдаче ссуд на хозяйственное устройство переселенцев». Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXVII. 1912. № 57714.
26. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 6. Спр. 76: «Із річним звітом про роботу Переселенського управління за 1916 рік». 228 арк.

27. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 5. Спр. 1219: «По стягненню продовольчих боргів натурою». 157 арк.
 28. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 4. Спр. 509: «Із проханнями переселенців щодо видачі шляхових позик та кредитів на домообзавлення у Приморському районі у 1910 р.». 176 арк.
 29. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 6. Спр. 185: «Із звітом про зарахування і розселення за 1915 рік у Приморській області». 159 арк.
 30. Материали по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. VI: Итоги переселенческого дела за Уралом с 1906 по 1915 гг. Составил В.А. Трествятский. Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1918. 178 с.
 31. Скляр Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. 588 с.
 32. Звезда. 1912. 20 марта.

УДК 340.15

РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА АНГЛІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

DEVELOPMENT OF THE PROCESSAL LAW OF ENGLAND IN THE PERIOD OF MIDDLE EAST

Слинько Д.В., д.ю.н, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультету № 1

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних історико-правових проблем щодо розвитку процесуального права в середньовічній Англії. Норми права цієї країни, в т. ч. процесуальні, в майбутньому стали підґрунтям формування англо-американської правової системи. Спочатку в Англії система судів загального права під час розгляду кримінальних і цивільних справ керувалася принципом змагальності, але зі зміцненням королівської влади, в епоху абсолютизму, судочинство в Англії поступово починає набувати рис інквізиційно-розшукового процесу. Крім того, правила парламентської процедури і законодавчий процес, сформовані англійською політико-правовою практикою в епоху Середньовіччя, стали зразком для розбудови парламентаризму по всьому світу.

Ключові слова: процесуальні норми, обвинувально-змагальний процес, розшуково-інквізиційний процес, стадії судового процесу, попереднє розслідування, кримінальний процес, цивільний процес.

Статья посвящена рассмотрению одной из актуальных историко-правовых проблем, связанной с развитием процессуального права в средневековой Англии. Нормы права этого государства, в т. ч. процессуальные, в будущем стали основой формирования англо-американской правовой системы. Сначала в Англии система судов общего права при рассмотрении уголовных и гражданских дел руководствовалась принципом состязательности, но с укреплением королевской власти, в эпоху абсолютизма, судопроизводство в Англии постепенно начинает приобретать черты инквизиционного-розыскного процесса. Кроме того, правила парламентской процедуры и законодательный процесс, сформированные английской политико-правовой практикой в эпоху Средневековья, стали образцом для развития парламентаризма по всему миру.

Ключевые слова: процессуальные нормы, обвинительно-состязательный процесс, поисково-инквизиционный процесс, стадии судебного процесса, предварительное расследование, уголовный процесс, гражданский процесс.

The article is devoted to the coverage of one of the actual historical and legal problems – the development of procedural law in medieval England. The rules of this country's law, including procedural ones, in the future became the basis for the formation of the Anglo-American legal system. The earliest records on the procedural side of legal practices arose in Anglo-Saxon during the proto-state period. These early laws came solely from the king, unlike the European continent, and were addressed exclusively to royal judges. Over time, established norms to a certain extent were repeated, evolved and changed. Initially, in England, the system of general courts in criminal and civil cases was guided by the principle of adversarialism. With the strengthening of royal power, in an era of absolutism, the proceedings in England gradually begin to acquire the features of the Inquisition and Investigative Process.

Despite the fact that the institute of juries in the courts of England begins to function already in the XI century. He gets the process of consolidation only in the next century in the acts of the English legal system, which determined the procedure for investigating criminal cases (assizes). Together with the development of legislation, the development and strengthening of the system of royal courts is underway. This contributed to the creation of a strong centralized judicial system and undermined Senior Justice. With the gradual strengthening of the power of the king, in an era of absolutism, legal proceedings in England begin to acquire the features of the inquisitorial and investigative process. Unlike continental procedural law, the formal theory of evidence in England has not become widespread. Jurors of English courts were guided mainly by their own conviction and discretion. The inquisitive nature of the process was inherent exclusively in high political tribunals with the onset of the era of absolutism.

The rules of the parliamentary procedure and the legislative process, formed in English political and legal practice in the Middle Ages, have become a model for the development of parliamentarism around the world.

Key words: procedural norms, prosecution-contest process, search-inquisition process, stages of judicial process, preliminary investigation, criminal process, civil process.

У формаційному плані Середньовіччя виступає епохою феодалізму, котрий, як суспільно-економічна система, стає кроком уперед щодо рабовласницького і тим більше первіснообщинного ладу. Період Середньовіччя став закономірним етапом у процесі поступального розвитку людського суспільства й охоплював понад тисячу років історії людства. У цей час виникли практично всі національні держави, що існують нині. Починає відбуватися активний взаємний вплив цих держав у військовій, господар-

ській, культурній і правовій сферах. Відставання окремих регіонів або країн порівняно швидко долається внаслідок засвоєння досягнень більш розвинених держав [1, с. 531].

Особлива сукупність соціально-економічних відносин, притаманна феодалізму, зумовлює специфічну систему політичних і правових встановлень. Панування феодалізму визначає певну єдність епохи Середньовіччя у тогочасних країнах, політична система у цей проміжок часу характеризується дифузійною політичною владою. Незважаючи